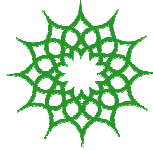

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
مدیریت تحصیلات تکمیلی
پژوهشکده ادبیات

پایان نامه‌ی کارشناسی ارشد رشته‌ی زبان و ادبیات فارسی

کتاب‌شناسی توصیفی – انتقادی دهخدا

استاد راهنما
دکتر ابوالقاسم رادفر

استاد مشاور
دکتر فرج‌الله علی‌قنبری

پژوهشگر

محترم قربانی

اردیبهشت ماه 1390

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
مدیریت تحصیلات تکمیلی

هیأت داوران توسط دانشجو بر طرف شده
است.
طی اسرار ادعای وارد شده از سوی
بنام خدا

۹۰۰۴۱۱
رادف

باسمه تعالی

هیأت داوران در جلسه مورخ ۱۳۹۰/۰۲/۰۵

پایان نامه تحصیلی خانم محترم قربانی دانشجوی مقطع کارشناسی ارشد رشته زبان و ادبیات فارسی

تحت عنوان:

کتاب‌شناسی توصیفی - انتقادی دهخدا

را بررسی کردند و پایان نامه با درجه عالی به تصویب نهایی رسید.

۱. استاد راهنمای پایان نامه، جناب آقای دکتر رادفر با مرتبه علمی استاد

۲. استاد مشاور پایان نامه، جناب آقای دکتر علی قنبری با مرتبه علمی استادیار

۳. استاد داور داخل گروه، جناب آقای دکتر بیگدلی با مرتبه علمی دانشیار

امضا
امضا
امضا

امضای رئیس پژوهشگاه

رادف
۹۰۰۴۱۱

امضای مدیر گروه

رادف

امضای نماینده مدیریت تحصیلات تکمیلی

چکیده

شناخت منابع، گام نخست هر تحقیق است. امروزه کتاب‌شناسی‌ها و فهرست مقالات به عنوان یک ضرورت - در کنار راه‌های دیگر - مطرح شده و به صورت رشته‌ی آموزشی و تخصصی درآمدہ است، زیرا کتاب‌شناسی‌ها جزء آن دسته از آثاری هستند که می‌توانند راه‌گشای بسیار مناسب و مفیدی در جهت مطالعات پژوهشگران و اندیشمندان باشند. از طرفی اگر کتاب‌شناسی‌ها با نقد و توصیف درست همراه شوند، بهتر می‌توانند ما را به مقصود پژوهش راهنمایی کنند.

علی‌اکبر دهخدا به عنوان یکی از شخصیت‌های چند بعدی و برجسته‌ی معاصر ایران، از جمله افرادی است که تهیه‌ی کتاب‌شناسی ایشان، آن هم به صورت توصیفی - انتقادی بسیار ضروری است. زیرا تا کنون کتاب‌شناسی جامع نام‌برده تدوین نشده است. از این رو برآنیم که در این زمینه به گردآوری اطلاعات و طبقه‌بندی آن‌ها، در قالب پایان‌نامه بپردازیم. روش ما بررسی و تنظیم اطلاعات برگرفته از منابع مختلف است، که ابتدا از آن‌ها یادداشت‌برداری گردیده، سپس تحلیل شده‌اند.

این پایان‌نامه شامل چکیده، پیش‌گفتار، و پنج فصل می‌باشد:

در پیش‌گفتار، نکات مهم در روش تدوین پایان‌نامه بیان شده است. فصل اول شامل «شرح احوال و معرفی آثار دهخدا» می‌باشد و منابع به دست آمده در رابطه با دهخدا و آثارش در چهار فصل با عناوین «کتاب‌های مستقل»، «کتاب‌های غیر مستقل»، «مقالات و سایر مطالب» و «پایان‌نامه‌ها» طبقه‌بندی شده است و کوشش شده منابع موجود با نقد و توصیف همراه شود.

واژگان کلیدی: کتاب‌شناسی، دهخدا، کتاب، مقاله، پایان‌نامه

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
شش	پیشینه‌ی پژوهش
هفت	پیش‌گفتار
1	فصل اول: شرح احوال و معرفی آثار دهخدا
2	1-1. شرح احوال
8	2-1. آثار
10	فصل دوم: کتاب‌های مستقل
77	فصل سوم: کتاب‌های غیر مستقل
132	فصل چهارم: مقالات و سایر مطالب
133	1-1. مقالات
204	2-1. نامه‌ها و اسناد
209	3-1. گفت‌وگوها، مصاحبه‌ها و گزارش‌ها
214	4-1. نقد و توضیح مقالات
216	5-1. اشعار
221	6-1. معرفی، نقد و بررسی کتاب‌های مرتبط
224	فصل پنجم: پایان‌نامه‌ها
247	کتاب‌نامه

پیشینه‌ی پژوهش

این پایان‌نامه با هدف معرفی، توصیف و نقد منابع مختلفی چون کتاب، مقاله و پایان‌نامه پیرامون دهخدا و آثارش تهیه شده است.

لزوم و اهمیت تدوین پایان‌نامه‌ای با این عنوان با توجه به آثاری که در این حیطه تألیف شده، مشخص می‌گردد. با جستجوهای انجام شده معلوم گردید تاکنون در این زمینه کتاب‌شناسی توصیفی - انتقادی تألیف نشده و اهم آثار سه گزیده‌ای است که ولی‌الله درودیان تهیه نموده است.

نخستین اثر در این رابطه نوشتاری است که در سال 1358 با عنوان «کتاب‌شناسی دهخدا» از محمد گلبن در مجله‌ی آینه چاپ شده و در آن تنها پنج منبع معرفی شده است.

اولین گزیده از ولی‌الله درودیان در این موضوع با عنوان «گزیده کتاب‌شناسی دهخدا» در سال 1365 در مجله‌ی نشر دانش چاپ شده و در دو بخش مقالات و کتاب‌ها فراهم آمده و 157 منبع در آن معرفی شده است. سپس گزیده‌ای با همین نام در کتاب دخوی نابغه در سال 1378 چاپ شده و گزیده‌ی کتاب‌شناسی قبلی در آن کامل‌تر از پیش شده و منابع موجود در آن به 397 عدد رسیده است. در نهایت، سال 1383 در کتاب دهخدا مرغ سحر در شب تار، گزیده‌ی کتاب‌شناسی دیگری از این نویسنده چاپ شده که ادامه‌ی کارهای قبلی است و شامل معرفی 24 مقاله و 23 کتاب دیگر است. در این سه گزیده‌ی کتاب‌شناسی هیچ‌گونه توضیح و توصیفی پیرامون آثار معرفی شده وجود ندارد و حتی در این بین، منابعی دیده می‌شود که تنها نام دهخدا در آن‌ها ذکر شده، اما به عنوان کتاب‌شناسی ایشان آمده است.

مقاله‌ای با عنوان «کتاب‌شناسی علامه علی‌اکبر دهخدا» از منیر اوسطی به سال 1383 در نشریه‌ی دروازه‌بهشت منتشر شده و در آن برخی مقالات که در مجلات، روزنامه‌ها و کتاب‌ها درباره‌ی دهخدا به رشته‌ی تحریر درآمده، بدون هیچ توصیفی معرفی شده است.

پایان‌نامه‌ای با عنوان کتاب‌شناسی ده شاعر بزرگ مشروطه در سال 1388 به وسیله‌ی موسی مرتضوی تهیه شده که یکی از فصل‌های آن مربوط به دهخداست و شامل معرفی 32 کتاب و 9 پایان‌نامه به همراه توصیفات مختصر و مقالاتی بدون هیچ‌گونه توضیح و توصیف است.

از این رو با توجه به اهمیت تدوین پایان‌نامه‌ای در این زمینه، به گردآوری و طبقه‌بندی اطلاعات تحت عنوان کتاب‌شناسی توصیفی - انتقادی دهخدا پرداختیم.

پیش‌گفتار

امروزه تألیف کتاب‌شناسی‌ها و فهرست‌مقالات به عنوان یک ضرورت در جهت تسهیل مطالعات پژوهشگران و اندیشمندان مطرح بوده و به صورت رشته‌ای آموزشی و تخصصی درآمده است. اگر کتاب‌شناسی‌ها با نقد و توصیف درست همراه شوند می‌توانند در انجام پژوهش بسیار مفید باشند. از این رهگذر تهیه و تدوین کتاب‌شناسی آثار بزرگانی چون علی‌اکبر دهخدا در شناخت بهتر ادبیات معاصر مؤثر بوده و در روند مطالعات ادبی راه‌گشاست. اگرچه گزیده‌هایی از کتاب‌شناسی دهخدا به صورت پراکنده به چاپ رسیده، اما تاکنون کتاب‌شناسی توصیفی - انتقادی پیرامون آثار و احوال این شخصیت برجسته تهیه و تدوین نشده است.

پایان‌نامه‌ی حاضر با عنوان «کتاب‌شناسی توصیفی - انتقادی دهخدا» به معرفی، توصیف و نقد کتاب‌ها، مقالات و پایان‌نامه‌هایی که در ارتباط با وی از ابتدا تا پایان سال 1389 نوشته شده است، می‌پردازد، اما در این بین جنبه‌ی توصیفی پژوهش بر جنبه‌ی نقدی آن غلبه دارد، زیرا همان‌طور که بر اهل تحقیق پوشیده نیست نقد آثار نیاز به تأمل و تعمق فراوان دارد در حالی که تعدد و وسعت منابع در کنار محدودیت زمانی در نظر گرفته شده در پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی مانع از این امر می‌گردد. به‌طور کلی روشی که در معرفی منابع به‌کار رفته، همانند کتاب‌شناسی‌های بزرگ اسلامی چون *الذریعه الی تصانیف الشیعه* است که با ذکر عنوان منبع، شروع می‌شود. این شیوه در مقایسه با شیوه‌ای که با ذکر نام نویسنده آغاز می‌شود مفیدتر به نظر می‌رسد؛ زیرا عموماً خواننده با نام و عنوان کتاب مأنوس‌تر است. البته کتاب‌نامه و ارجاعات درون‌متنی بر اساس دستورالعمل نگارش و تدوین پایان‌نامه در پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی می‌باشد که با نام نویسنده آغاز می‌شود. در ذکر نام کتاب‌ها نیز، عنوانی که در صفحه‌ی اول سمت چپ داخل آن ثبت شده مد نظر قرار گرفته است. همچنین در مواردی که یک اثر به وسیله‌ی ناشران مختلف به چاپ رسیده، سعی شده است به همه‌ی آن‌ها اشاره شود و اطلاعات کتاب‌شناختی مقالاتی که در چند نشریه چاپ شده، هر کدام به شکل جداگانه ثبت شده است.

تلاش نگارنده بر آن بوده که حتی‌المقدور شیوه‌ی جدانویسی و رسم‌الخط امروزی در نگارش، رعایت شود و این شیوه حتی در نوشتن عنوان کتاب‌ها و مقالات و پایان‌نامه‌ها هم اعمال شده است. در سرتاسر پایان‌نامه عنوان مقالات طنز دهخدا همان‌گونه که خود نیز تأکید داشته، بدون «واو» یعنی به صورت «چرندپرند» ضبط شده مگر در مواردی که عنوان و نام منابع بوده است.

این پایان‌نامه در پنج فصل تدوین شده که عبارت است از:

فصل اول «شرح احوال و معرفی آثار دهخدا»: این قسمت از پایان‌نامه شامل شرح احوال و معرفی آثار دهخداست و سعی شده تمام نکات مهم زندگی این شخصیت در آن گنجانده شود.

فصل دوم «کتاب‌های مستقل»: این فصل شامل معرفی، توصیف و نقد کتاب‌هایی می‌باشد که یا از جمله آثار دهخداست و یا به‌طور مستقل در ارتباط با وی و آثارش است.

فصل سوم «کتاب‌های غیر مستقل»: در این فصل به بررسی کتاب‌هایی پرداخته می‌شود که بخشی از آن‌ها مرتبط با دهخدا و آثار اوست. بنابراین در این قسمت آثاری معرفی شده که در آن حداقل مطلبی در حد یک بند به دهخدا اختصاص یافته باشد. البته آثار بسیاری وجود دارد که می‌تواند خواننده را با فضای سیاسی، تاریخی و شرایط اجتماعی زمان حیات دهخدا آشنا سازد و یا به هر نحوی اطلاعاتی پیرامون این شخصیت بدهد، اما به دلیل نداشتن مطلب مستقل در حد یک بند، در این پایان‌نامه نیامده است؛ از قبیل آثاری چون *ایدئولوژی نهضت مشروطیت* اثر فریدون آدمیت، *تاریخ تحلیلی مطبوعات ایران* اثر محمد محیط‌طباطبایی، *رویدادهای مطبوعاتی ایران* و نیز *کتاب مطبوعات ایران در قرن بیستم* اثر فرید قاسمی، *تاریخ مشروطه‌ی ایران* اثر احمد کسروی، *پیدایش و تحول احزاب سیاسی مشروطیت* اثر منصوره اتحادیه، *ادبیات معاصر ایران* اثر حسن امین، *طلا در مس* اثر رضا براهنی، *نخبگان سیاسی ایران از انقلاب مشروطیت تا انقلاب اسلامی* اثر زهرا شجیعی. در بسیاری آثار دیگر نیز تنها نام دهخدا آمده است مانند کتاب *تاریخ مختصر احزاب سیاسی ایران* اثر محمدتقی بهار؛ آقای ولی الله درودیان در گزیده‌های کتاب‌شناسی خود به این‌گونه آثار نیز اشاره کرده اما در پژوهش حاضر از این دست منابع چشم‌پوشی شده است؛ زیرا چنین کتاب‌هایی مستقیماً هیچ اطلاعاتی درباره‌ی شخصیت و آثار دهخدا به‌دست نمی‌دهد. از طرفی کتب امثال زیادی وجود دارد که به نحوی از *امثال و حکم* دهخدا بهره گرفته‌اند؛ فرهنگ بزرگ *ضرب‌المثل‌های فارسی* اثر حسن ذوالفقاری نمونه‌ای از این آثار است، اما به دلیل آن‌که این‌گونه آثار در زمره‌ی منابع معرفی شده در کتاب‌شناسی دهخدا نمی‌گنجد از ذکر آن‌ها نیز صرف نظر شده است.

در این پژوهش کوشیده‌ایم هرآنچه از کتب تاریخ ادبیات که در دسترس بوده، ذکر شود و از میان کتب فارسی عمومی نیز تعدادی به عنوان نمونه آمده است.

فصل چهارم «مقالات و سایر مطالب»: این فصل به معرفی و توصیف مقالات، نامه‌ها، گزارش‌ها، نقدها، گفت‌وگوها، مصاحبه‌ها و اشعاری که در ارتباط با دهخدا بوده و در نشریات به چاپ رسیده، اختصاص دارد.

فصل پنجم «پایان‌نامه‌ها»: در این فصل پایان‌نامه‌هایی که در ارتباط با دهخدا و آثارش است، معرفی و توصیف شده است.

برخی از کتاب‌ها و پایان‌نامه‌ها و مقالات به علت برخی محدودیت‌ها همچون محدودیت‌های کتابخانه‌ای نقد و توصیفی ندارند و تنها به ذکر اطلاعات کتاب‌شناختی‌شان بسنده شده است. در خاتمه باید گفت در تدوین این پژوهش مسلماً نارسایی‌ها و ضعف‌هایی وجود دارد و ممکن است برخی منابع از قلم افتاده باشد یا توصیفات در حد انتظار خوانندگان نباشد؛ امید که پژوهشگران محترم از این کاستی‌ها درگذرند.

فصل اول:

شرح احوال و معرفی آثار دہخدا

1-1. شرح احوال

علی‌اکبر دهخدا یکی از شخصیت‌های برجسته‌ی سیاست، فرهنگ و ادب معاصر ایران در سال 1297 هجری قمری (1257ش) در محله‌ی سنگلج تهران متولد شد. (عابدی، 1379: ص 87) پدرش خان باباخان از ملاکان قزوین، با فروش دو روستای خود (یاکُند و کَی‌خُنان) توانست به تهران بیاید و وی هنگامی که دهخدا نه ساله بود، وفات یافت. اما دو سال پس از وفات پدر دهخدا، میرزا یوسف خان، وصی او نیز، از دنیا رفت و هفت داماد او، آنچه دهخدا و خانواده‌اش نزد میرزا یوسف داشتند انکار کردند. تنها چیزی که برای آن‌ها ماند، خانه‌ای چهارصد ذرعی به همراه اثاثش بود. (همان: صص 87-88)

دهخدا پس از مرگ پدر، تحت حمایت‌های مادر خویش به تحصیل پرداخت. وی به مدت ده سال دروس قدیمه، از صرف تا اصول فقه و کلام و حکمت را نزد شیخ غلام‌حسین بروجردی خواند. این معلم نیک‌مرام به این دلیل که دهخدا پدرش را از دست داده بود؛ از او حق‌التدریس نمی‌گرفت. (دبیرسیاقی، 1360: ص شش و عابدی، 1379: ص 88)

از طرفی چون منزل دهخدا در همسایگی آیت‌الله حاج شیخ هادی نجم‌آبادی بود، وی از این حسن هم‌جواری استفاده‌ی کامل می‌برد و با وجود کمی سن، مانند اشخاص سال‌خورده از محضر آن بزرگوار بهره‌مند می‌گشت. «(مرسلوند، 1372: ج سوم، ص 244)

دهخدا پس از اتمام دوره‌ی تحصیلات علوم قدیمه، وارد مدرسه‌ی علوم سیاسی شد؛ در این مدرسه درس‌هایی چون زبان فرانسوی، حقوق، تاریخ، فقه، جغرافیا و ... تدریس می‌شد. دهخدا حدود دو سال آن‌جا به تحصیل پرداخت. وی در همین ایام در ادبیات فارسی آن‌چنان پیشرفت کرد که میرزا محمد حسین فروغی، گاه تدریس ادبیات را بر عهده‌ی او می‌گذاشت. دهخدا پس از به پایان رساندن دوره‌ی مدرسه‌ی عالی علوم سیاسی به خدمت وزارت امور خارجه درآمد و آن‌گاه با سمت منشی‌گری محمد ابراهیم‌خان معاون الدوله‌ی غفاری، سفیر دول خمسه‌ی بالکان، به بوخارست رفت. دهخدا مدت دو سال در اروپا و بیشتر در وین پایتخت اتریش اقامت کرد، اما مأموریت خود را نیمه‌کاره رها کرد و به ایران بازگشت. او در این مدت کوتاه معلومات خود را در زمینه‌ی زبان فرانسه تکمیل نمود و دانش‌های جدید آموخت. بازگشت دهخدا به ایران مصادف با آغاز جنبش مشروطیت بود. وی ابتدا، به مدت شش ماه در اداره‌ی شوسه‌ی خراسان که در مقاطعه‌ی حاج حسین آقا امین‌الضرب بود، با عنوان معاون و مترجم مسیو دوبروک، مهندس بلژیکی استخدام شد. (درودیان، 1388: صص 9-11)

پس از آن از سوی میرزا جهانگیرخان شیرازی برای همکاری و عضویت در تحریریه‌ی نشریه‌ی *صوراسرافیل* دعوت شد و از همان شماره‌ی نخست، میزان چشم‌گیر این همکاری و مسئولیت قلمی واضح است. در پای مقالات *صوراسرافیل*، جز امضای واقعی و مستعار دهخدا، امضای دیگری دیده نمی‌شود. اگر چه به ندرت شماری از نام‌آوران آن زمان نیز با این نشریه همکاری داشته‌اند. (پروین، 1379: صص 520-521)

دهخدا به طور معمول در هر شماره‌ی *صوراسرافیل* یک سرمقاله یا مقاله‌ای جدی و یک مقاله‌ی طنز داشت. شهرت دهخدا که به علت نگارش مقالات طنزش با عنوان «چرندپرند» در این هفته‌نامه بود، گاهی با امضای دخو و گاهی با امضاها‌ی مستعار دیگر (خرمگس، اسیرالجوال، نخود همه آتش، برهنه‌ی خوشحال و ...) انتشار می‌یافت. نفوذ «چرندپرند» آنچنان بود که برخی ساده‌باورانه کل این هفته‌نامه را فکاهی می‌پنداشتند. (مراقبی، 1380: ج دوم، ص 134)

سبک نگارش «چرندپرند» در ادبیات فارسی بی سابقه بود و مکتبی جدید را در عالم روزنامه‌نگاری به وجود آورد. (مرسلوند، 1372: ج سوم، ص 245)

دهخدا با نوشتن «چرندپرند» نخستین پایه‌گذار ساده‌نویسی در ایران به شمار می‌رود، که کار او را نویسندگانی چون جمال‌زاده و هدایت به کمال رسانیدند. (درودیان، 1388: ص 14)

این نشریه (*صوراسرافیل*) از آن‌جا که لبه‌ی تیز مقالاتش متوجه رژیم استبدادی زمان بود، در عمر کوتاه خود پنج بار گرفتار توقیف شد. (مراقبی، 1380: ج دوم، ص 135)

هفته‌نامه‌ی *صوراسرافیل* تا سه روز قبل از به توپ بستن مجلس و چهار روز قبل از شهادت میرزا جهانگیرخان دایر بود، ولی به شدت مورد بغض و خصومت دربار شده بود. (درودیان، 1388: ص 20)

در فاصله‌ی آغاز نشر *صوراسرافیل* تا تعطیل شدن آن بر دهخدا حوادثی گذشت که اهم آن بدین قرار است:

1. تطمیع و تهدید او از سوی محمدعلی‌شاه با فرستادن پول و قزاق به نام حمایت و به قصد فرمانبردار ساختن او.

2. تهدید او به مرگ به اشارت امیراعظم (حاکم گیلان) و اقدام آقا عزیز مراد وی، به عاملیت پهلوان داوود از لوطیان تهران و سرسپرده‌ی آقاعزیز.

3. استنباط ناروای گروهی از متعصبان افراطی از مندرجات *صوراسرافیل* که باعث تکفیر دهخدا از سوی مجلس شورای ملی شد. (دبیرسیاقی، 1360: صص ده - یازده)

شب قبل از به توپ بستن مجلس، دهخدا همراه سید حسن تقی‌زاده به خانه‌ی وی می‌رود و شب را در منزل او می‌گذرانند. آنان روز بمباران مجلس به خانه‌ی یکی از همسایگان تقی‌زاده پناه می‌برند و

تا شب در آن‌جا می‌مانند و شبانگاه خود را به سفارت انگلیس می‌رسانند و 25 روز در آن‌جا اقامت می‌گیرند تا این‌که با وساطت سفارت انگلیس در امن و امان به همراه گروه دیگری به اروپا تبعید می‌شوند. (درودیان، 1388: ص 21)

«مصائب او در دیار غربت از سختی معیشت و نگرانی از معاش مادر و خواهر و برادران خردسال و اقداماتی که با یاری دیگر ایرانیان در رساندن آوای مظلومیت مردم زیر فشار استبداد به گوش جهانیان کرده است همه را در نامه‌های سیاسی او و نیز در مقالات آقای ایرج افشار مندرج در شماره‌های خرداد تا مهر 1358 مجله‌ی نگین می‌توان دید. آن‌که آزاده مرد به‌سختی و ناداری افتاده در کشور بیگانه از گرسنگی نهراسید و از ناملايمات نشکوهید و از تلاش و کوشش تن نزد تا آستین به ادامه‌ی نوشتن برزد و دامن همت برای نشر روزنامه بر کمر استوار ساخت و با یاری علامه مرحوم محمد قزوینی و کمک مادی و معنوی مرحوم معاضدالسلطنه پیرنیا سه شماره‌ی دیگر از روزنامه‌ی صوراسرافیل را با همان قطع و شکل و سبک و روش در شهر ایوردون سویس تهیه و در پاریس به چاپ رساند.» (دبیرسیاقتی، 1360: ص یازده)

«گفته می‌شود دهخدا پس از انتشار سه شماره‌ی صوراسرافیل که در سر لوحه نشانی ایوردون را دارد در روز سه‌شنبه 24 صفر 1327 برای حق‌گزاری و به یاد شیخ احمد تربتی (سلطان العلما خراسانی) نشریه‌ای با عنوان روح‌القدس انتشار داد.» (قاسمی، 1382: ص 59)

البته در خصوص مسأله‌ی نشر روزنامه‌ی روح‌القدس به‌وسیله‌ی دهخدا اختلاف نظرهایی وجود دارد، که در این‌جا مجال ذکر آن نیست.

دهخدا از اروپا به استانبول رفت و در آن‌جا با مساعدت گروهی از ایرانیان با نام «انجمن سعادت» روزنامه‌ی سروش را تا پانزده شماره منتشر ساخت. (دبیرسیاقتی، 1360: ص دوازده)

پس از فتح تهران به دست مجاهدان و خلع محمدعلی شاه از سلطنت، دهخدا از کرمان به نمایندگی دوره‌ی دوم مجلس شورای ملی (دهخدا در زمان نمایندگی مجلس، عضو حزب «اعتدالیون» بود) انتخاب می‌شود و به استدعای احرار مشروطه از راه رشت به ایران بازمی‌گردد و روز یکشنبه یازدهم محرم 1328 هـ.ق وارد تهران می‌شود. در فاصله‌ی ورود به تهران تا آغاز جنگ جهانی اول (1293-1297 ش) دهخدا گذشته از سمت نمایندگی مجلس به تحریر مقالات سیاسی و انتقادی در روزنامه‌های مجلس، آفتاب، شوری، پیکار و ایران‌کنونی پرداخت. محمد دبیرسیاقتی نکته‌ای را برای رفع شبهه در این زمینه مطرح نموده و آن این‌که چند ماه پس از ورود دهخدا به تهران روزنامه‌ای با نام سروش در تهران که شماره‌ی اول آن تاریخ 22 ذی‌القعدة 1328 هـ.ق را دارد،

منتشر می‌شود که اگر دهخدا خود در ایجاد آن دخالت مستقیم و یا در نشر آن مسئولیتی بر عهده نداشته، بدون تردید عامل مهم ایجاد آن بوده و در آن نفوذ بسیاری داشته است. البته مقالاتی با عنوان «چرندپرند» در این نشریه سبب شده که برخی آن‌ها را از دهخدا بدانند، اما بی‌هیچ تردیدی مقالات مذکور ریخته‌ی قلم دهخدا نیست و نوشته‌ی کسی است که دهخدا را مرشد و پیشوای خود می‌داند. همچنان‌که در دوران پس از جنگ جهانی دوم مرحوم رضا گنجه‌ای در روزنامه‌ی *باباشمل* بر همین راه رفته و در سرمقاله‌ی شماره‌ی نخستین خود به پیش‌کسوتی و مرشدیت دهخدا اشاره کرده است. (همان: صص دوازده - سیزده)

چندی بعد از نشر سروش روزنامه‌ی دیگری در تهران به مدیریت مدیرالممالک هرنندی با نام *ایران‌کنونی* منتشر می‌شود و دهخدا از شماره‌ی چهارم به بعد در آن، مقالاتی با همان عنوان معهود «چرندپرند» دارد. در مقاله‌ی شماره‌ی پنجم عنوان فرعی «یتیم شاد کنک» را افزوده است. در شماره‌ی ششم مقاله‌ای ندارد، اما از شماره‌ی هفتم (یا هشتم) به بعد تحت همان عنوان اصلی «چرندپرند» طرح سلسله مقالاتی را با عنوان فرعی «مجمع الامثال دخو» بر مبنای امثال فارسی ریخته است. (همان: صص چهارده)

مقالات مندرج در روزنامه‌ی *ایران‌کنونی* بار دیگر در شماره‌های اول تا پنجم و هفتم و هشتم روزنامه‌ی *شفق سرخ* قدیم چاپ شده است و ظاهراً این تکرارها - که خوش‌بختانه ما را به قسمتی از «مجمع الامثال دخو» دسترسی می‌دهد - از آن سبب صورت گرفته است که مقامات حاکم وقت که تأثیر عمیق مقالات «چرندپرند» را که خود به چشم دیده و یا با گوش شنیده بودند، از نویسنده‌ی آن خواسته بودند که تحریر آن سنخ مقالات را از سر گیرد و دهخدا که هرگز چیزی جز به پیروی از نیت انسانی و خواست دل خویش در این‌گونه مسائل ننوشته بود، خاصه با توجه به محیط جدید سیاسی که تناسب و اقتضایی در آن برای خلق مضامین جدید و دقایق تازه نمی‌دیده، از تحریر مقالات نو، تن زده و با تجدید مقالات قدیم خواسته است از خود رفع تکلیف کرده باشد. (همان: صص چهارده - پانزده)

به هنگام جنگ جهانی اول (1914-1918 م) با این‌که دولت ایران اعلام بی‌طرفی کرده بود، متفقین (روس و انگلیس) برای ختنی کردن فعالیت آلمانی‌ها در جنوب ایران، به تهران قوا گسیل کردند. آزادی‌خواهان ایران از بیم قوای روس و مظالم آنان به قم و از آن‌جا به اصفهان و از اصفهان به کرمانشاهان مهاجرت کردند. مهاجران چون همه جا قشون روسیه‌ی تزاری را دنبال خود دیدند، ناگزیر به فرار شدند. گروهی به دعوت دولت عثمانی به استانبول رفتند، جمعی به بغداد و دسته‌ای

راهی برلین شدند. دهخدا به ایل بختیاری پناه برد و تا پایان جنگ میان بختیاری‌ها ماند. (درودیان، 1388: ص 22)

دهخدا حدود 28 ماه در میان بختیاری‌ها زندگی کرد. واپسین و مفصل‌ترین اقامت او در روستای دزک بود. او به دعوت لطف‌علی‌خان امیر مفخم ایلخانی و فرزندش فتح‌علی‌خان سردار معظم به آن‌جا رفت. امیر مفخم، میزبان دهخدا صاحب کتاب‌خانه‌ای بود که بدون شک، دهخدا از آن بهره‌ی فراوان برد (در این کتاب‌خانه متونی وجود داشت که چاپ لندن، استانبول، هند و ایران بود.) و در همین ایام بود که دهخدا طرح ایجاد لغت‌نامه و امثال‌وحکم را ریخت. (عابدی، 1379: ص 103)

پس از جنگ، دهخدا به تهران بازگشت و تا حدودی از کارهای سیاسی کناره گرفت. هرچند به فکر نشر روزنامه‌ای با نام فردا افتاد؛ حتی با این که امتیازش را گرفت، اما بسیار زود منصرف شد و ترجیح داد به کارهای اداری و دیوانی بپردازد. وی مدتی ریاست دفتر کابینه‌ی وزارت معارف و ریاست تفتیش وزارت عدلیه و از سال 1294 ریاست مدرسه‌ی علوم سیاسی و پس از تبدیل آن مدرسه به دانشکده‌ی حقوق و علوم سیاسی و اقتصادی تا سال 1320، ریاست آن دانشکده را تصدی کرد، اما سال‌های اخیر ریاست را بیش‌تر در منزل به استخراج لغات از راه مطالعه‌ی متون، و تصحیح و تحشیه‌ی کتب گذرانید. (همان: صص 103-104)

در سال 1313 خورشیدی، قانون تأسیس دانشگاه تصویب شد. برای احراز رتبه‌ی استادی، داشتن عنوان دکتری لازم بود. در هفتمین جلسه‌ی شورای دانشگاه، موضوع رساله‌های پانزده تن از استادان تصویب شد تا میزان تحصیلات آنان در حد دکتری شناخته شود و بتوانند استحقاق تدریس در دانشگاه و رتبه‌ی استادی پیدا کنند. موضوع رساله‌ی دهخدا «تحقیقات درباره‌ی فرهنگ‌نویسی فارسی» بود. (درودیان، 1388: ص 22)

دهخدا در سال 1314 به عضویت فرهنگستان ایران انتخاب شد. (همان)

پس از اشغال ایران از جانب روس و انگلیس و امریکا متعاقب بروز جنگ جهانی دوم، دهخدا از کار دیوانی بازنشسته شد و یکسره به کار لغت‌نامه پرداخت. با تصویب قانون چاپ لغت‌نامه از طرف مجلس شورای ملی، به تنظیم یادداشت‌ها و تألیف و مقابله و طبع آن نظم و سرعتی دیگر داد و دست‌یارانی نو گرفت و کار را تا سه ماه قبل از درگذشت خود بی‌وقفه پیگیری نمود تا این که نخستین جلد لغت‌نامه در سال 1319 در چاپ‌خانه بانک ملی به چاپ رسید. دهخدا در این فاصله سفری نیز به عتبات عالیات داشت. (دبیرسیاقی، 1360: صص هجده - نوزده)

کارهای جنبی که دهخدا همراه و هم‌زمان با تهیه‌ی مواد و تألیف امثال‌وحکم و لغت‌نامه کرده است، چون تصحیح دواوین شاعران پارسی‌گو و متون ادبی و یافتن صورت صحیح بسیاری از واژه‌ها

و ترجمه‌ی آثاری از زبان فرانسه و تهیه‌ی لغت‌نامه‌ی فرانسه به فارسی با معادل‌ها و مترادفات بسیار، خود جلوه‌هایی از فضل و فضیلت او به شمار تواند آمد. (دبیرسیاقی، 1358: ص ۴۰ و دو)

دهخدا در تیر ماه 1325، به عنوان یکی از اعضای هیئت رئیسه در نخستین «کنگره‌ی نویسندگان ایران» شرکت داشت. در اوایل اسفند 1329، «جمعیت مبارزه با بی‌سوادی» را تأسیس نمود. در سال 1330 نیز در انجمن «انجمن هواداران صلح» شرکت کرد. با روی کار آمدن دولت ملی دکتر مصدق (اردیبهشت 1330) دهخدا دوباره به عرصه‌ی سیاست کشیده شد. او در دفاع از دولت ملی مصدق، مقاله نوشت و مصاحبه کرد. پس از کودتای انگلیسی - امریکایی 28 مرداد 1332 و سقوط دولت مصدق، در جستجوی زنده‌یاد حسین فاطمی به خانه‌اش ریختند و زندگی‌اش را بر هم زدند. به خاطر ستایش از شخصیت مصدق، نان بخور و نمیرش را قطع کردند و به اتهام نیابت سلطنت محمدرضا پهلوی به محاکمه‌اش کشیدند و زجر و آزارش دادند و پس از ساعت‌ها بازجویی پیکر رنجور و نیمه‌جان او را در دالان منزلش رها کردند. (درودیان، 1388: صص 22-23)

درباره‌ی زندگی خانوادگی دهخدا جز این‌که همسری عذرا نام داشت و فرزندی نداشت، اطلاعی در دست نیست. موضوع دیگری که پیرامون آن اطلاعات پراکنده‌ای داریم، این است که در سال‌های واپسین زندگی، بارقه‌هایی از یک عشق لطیف افلاطونی سروده‌هایش را روشنایی می‌بخشد. گاه از زبان خود و گاه از زبان معشوق شعرهایی می‌سراید. این روح عاشقانه در بقیه‌ی شعرهای او دیده نمی‌شود. معشوق همانی است که در بیماری عاشق به پرستاری او مشغول بوده است. پس از بیست سال آن سروده‌ها به ابوالقاسم انجوی شیرازی، مسئول مرکز فرهنگ مردم رادیو ایران سپرده شد و مورد توجه قرار گرفت. (عابدی، 1379: ص 111)

سرانجام علی‌اکبر دهخدا پس از سال‌ها تلاش و کوشش و خدمت مداوم به فرهنگ و ادب ایران در روز هفتم اسفند 1334 چهره در نقاب خاک کشید و در گورستان ابن‌بابویه به خاک سپرده شد. (همان: ص 115)

2-1. آثار

- مقالات دهخدا در 32 شماره‌ی صوراسرافیل تهران و سه شماره‌ی صوراسرافیل سویس (مقالات طنز دهخدا در این روزنامه با عنوان «چرندپرند»، بعدها به صورت کتاب به وسیله‌ی ناشران مختلف به چاپ رسیده است).
- *امثال و حکم (چهار جلد)*: این اثر در فاصله‌ی سال‌های 1308 تا 1311 برای نخستین بار منتشر شد و تا کنون نیز چند ناشر آن را به چاپ رسانده است.
- *لغت‌نامه*: این اثر شامل 222 جزوه می‌باشد که در چاپ‌های مختلف تعداد جلد‌هایش متفاوت است.
- *تعلیقات بر دیوان ناصر خسرو*: دیوان اشعار ناصر خسرو به انضمام روشنایی‌نامه و سعادت‌نامه به تصحیح سید نصرالله تقوی و مقدمه‌ی تقی‌زاده و تعلیقات مینوی طی سال‌های 1304 تا 1307 به طبع رسیده و یادداشت‌های علامه دهخدا در تصحیح اشعار و ذکر برخی نکات با مقدمه‌ای دلکش از صفحه‌ی 614 به بعد این اثر چاپ شده است.
- *تصحیحات دیوان سید حسن غزنوی*: اصلاحات دهخدا در پایان این دیوان به اهتمام مدرس رضوی چاپ شده است.
- *اشعار دهخدا*: این اشعار در کتاب‌هایی با عنوان *مجموعه اشعار دهخدا* به وسیله‌ی محمد معین و دیوان *دهخدا* به وسیله‌ی محمد دبیرسیاقی جمع‌آوری شده است.
- *تصحیح دیوان حافظ*: دهخدا یک بار دیوان حافظ چاپ خلخال را پس از طبع و انتشار، تصحیح نمود و بار دیگر این دیوان را که به وسیله‌ی محمد قزوینی تصحیح شده بود، تصحیح کرد. این تصحیحات بعدها به صورت مقاله‌ای با عنوان «یادداشت‌هایی درباره‌ی اشعار حافظ» به کوشش محمد معین در شماره‌ی هشتم سال دوم مجله‌ی *دانش* چاپ شده است.
- *تصحیح لغت فرس اسدی*: این تصحیحات طی سال‌های متمادی در حواشی دو نسخه‌ی چاپ پاول‌هرن و چاپ عباس اقبال یادداشت شده است. این تصحیحات در مقالاتی با عنوان «چند نکته در تصحیح لغت فرس» در شماره‌های 8 و 9 و 10 و 11 سال سوم مجله‌ی *یغما* و شماره‌های 4 و 5 و 7 و 9 و 10 و 11 و 12 سال سوم مجله‌ی *دانش* چاپ شده است.
- *تصحیح صحاح الفرس*: از *صحاح الفرس* تا کنون سه نسخه به دست آمده که یک نسخه متعلق به کتاب‌خانه‌ی دهخداست و استاد آن را تصحیح نموده و مقدمه‌ای بر آن نوشته است.

- عبدالعلی طاعتی، تصحیح این اثر را به عنوان رساله‌ی دکتری ادبیات فارسی انجام داده و یادداشت‌های دهخدا را در رساله‌ی خود با ذکر مأخذ آورده است.
- **تصحیح دیوان ابن‌یمین:** نسخه‌ی تصحیح شده‌ی دهخدا از این اثر در کتاب‌خانه‌ی مجلس موجود است.
- **تصحیح دیوان‌های منوچهری، فرخی سیستانی، مسعود سعد سلمان، سوزنی سمرقندی و یوسف و زلیخای منسوب به فردوسی** که به چاپ نرسیده است.
- **پندها و کلمات قصار:** دهخدا مجموعه‌ای دارد شامل جمله‌های کوتاه و مطالب فلسفی و اخلاقی نغز به سبک پندهای لاروشفو کو، ام این مجموعه تا کنون منتشر نشده است.
- **فرهنگ فرانسه به فارسی:** این اثر شامل لغات علمی، ادبی، تاریخی، جغرافیایی و طبی فرانسه با معادل آن‌ها در زبان پارسی و عربی می‌باشد که تا کنون چاپ نشده است.
- **ترجمه‌ی عظمت و انحطاط رومیان:** این اثر متسکیو را دهخدا در جوانی ترجمه نموده اما تا کنون چاپ نشده است.
- **ترجمه‌ی روح القوانین:** این اثر متسکیو را نیز دهخدا در جوانی ترجمه نموده اما به چاپ نرسیده است.
- **«منشأ لغات مجعول در فرهنگ‌های فارسی»:** این مقاله در شماره‌ی اول از سال چهارم مجله‌ی یغما به چاپ رسیده است.
- **«شرح حال نابغه‌ی شهیر ایران ابوریحان محمد بن احمد خوارزمی بیرونی»:** این مقاله به جای پنج شماره‌ی مجله‌ی آموزش و پرورش از انتشارات اداره کل نگارش وزارت فرهنگ در مهر ماه 1324 منتشر گردیده و عین آن در لغت‌نامه تجدید چاپ شده و بعدها نیز به وسیله‌ی انتشارات طهوری به چاپ رسیده است. (درودیان، 1388: صص 25-27؛ افشار، 1383: ص 115؛ قاسمی، 1386: ص 86؛ افشار، 1385: ص 410؛ لغت‌نامه، 1337: ج اول، صص 380-387)
- «به طور کلی پاره‌ای از آثار دهخدا در نشریه‌های تنبیه درخشان، مجلس، شوری، ایران‌کنونی، آفتاب، جنگل، باختر امروز، پیکار، شفق سرخ، کبوترصلح، آموزش و پرورش، مهر، یغما، دانش، فرهنگ و ... به چاپ رسیده است.» (قاسمی، 1386: ص 86)

فصل دوم:

کتاب‌های مستقل

در این فصل 81 کتاب معرفی، توصیف و نقد شده که یا از جمله آثار خود دهخداست و یا به شکل مستقل به وی و آثارش پرداخته و همه‌ی مطالب آن در ارتباط با این شخصیت است. این کتاب‌ها به ترتیب الفبا و بر اساس نام کتاب ثبت شده است.

در این بخش برخی کتاب‌ها به دلیل عدم دسترسی تنها اطلاعات کتاب‌شناختی‌شان درج شده است.

- 300 ضرب‌المثل شیرین فارسی به شعر، منیژه پلنگ‌پوش، مشهد، نوش، چاپ اول، 1388، 168 ص

این اثر از «مجموعه کتاب‌های شهروند مقتدر» است و منتخبی از کتاب سه جلدی پرسه در پس‌کوچه‌های ضرب‌المثل (امثال و حکم دهخدا به شعر) به قلم منیژه پلنگ‌پوش می‌باشد. در این کتاب تعداد 300 ضرب‌المثل رایج در زبان فارسی، در قالب دوبیتی سروده شده و مفهوم هر ضرب‌المثل و کاربرد عمومی آن نیز ذکر شده است. کتاب مزبور به صورت الفبایی تنظیم شده و نگارنده در انتخاب ضرب‌المثل‌ها از متن کتاب امثال و حکم دهخدا استفاده کرده و صورت نثر امثال که از کتاب دهخدا اخذ شده با تغییراتی در این اثر درج شده است.

- احوال و افکار استاد علی‌اکبر دهخدا، عباس قنبرزاده، [تهران]، پویش، چاپ اول، 1355، 88 ص.

این اثر در دو بخش «شرح احوال» و «آثار دهخدا» که هرکدام فصولی را دربرمی‌گیرد، تنظیم شده است.

- شرح احوال: در این بخش دوران تحصیل، زندگی سیاسی و ادبی و داوری دیگران در شخصیت و آثار دهخدا شرح داده شده است.

- آثار دهخدا: در این بخش کلیه آثار دهخدا اعم از ترجمه، تألیف و تصحیح ذکر شده و بیش از همه به آثار مهم و مشهور وی چون لغت‌نامه، «چرندپرند» و دیوان اشعارش پرداخته شده است.

در این اثر نویسنده به نحو مشروح به شخصیت دهخدا و آثار وی نپرداخته و در هر مورد تنها توضیحی کوتاه داده است؛ به عنوان مثال در بخش «آثار دهخدا» بیش از شرح و توصیف آثار مهم وی، نمونه‌هایی از متن آن‌ها آورده است.

- امثال الحکم دهخدا (دو جلد)، داریوش دماوندی، تهران، طاهر، 1389.

- امثال و حکم (چهار جلد)، علی‌اکبر دهخدا، تهران، امیرکبیر، چاپ پنجم، 1361، 1170 + 97 ص.

این اثر را انتشارات مجلس، دهخدا و اشجع نیز چاپ نموده است.

امثال و حکم دهخدا را انتشارات سمیر نیز چاپ نموده؛ اما با توجه به اختلافات ظاهری، این چاپ، جداگانه ذکر شده است و از آنجایی که دسترسی به آن میسر نگردید، توصیفی ندارد. در ابتدای این چاپ «مقدمه»ی کوتاهی بدون ذکر نام نویسنده آمده که نیمی از آن درباره‌ی زندگی دهخدا و نیمی درباره‌ی اثرش است. در مقدمه دلیل بوجود آمدن این کتاب به عنوان اثری مستقل این گونه بیان می‌شود:

از زمانی که دهخدا به تدوین لغت‌نامه پرداخت، یادداشت‌های *امثال و حکم* را نیز داخل لغات کرده بود. اما اعتمادالدوله، وزیر معارف وقت، از ایشان درخواست کرد *امثال و حکم* را از یادداشت‌ها مجزا کند و جداگانه منتشر سازد. دهخدا نیز موافقت کرد و این مجموعه را با نام *امثال و حکم* در چهار مجلد (1308-1311) در تهران به چاپ رسانید، اما دهخدا به علت وسواسی که در نوشتن مقدمه داشت و نیز آن‌گونه که می‌خواست نتوانست معنا و مفهوم دقیقی برای کلمه‌ی *مَثَل* پیدا کند، ترجیح داد تا اثر خود را بدون مقدمه منتشر سازد.

این اثر قریب پنجاه هزار *مَثَل*، حکمت، کلمه قصار و بیت متفرقه دارد و مطالب بر اساس حروف الفبا تنظیم شده است. قسمت اعظم این کتاب عبارت از ضرب‌المثل‌های مکتوب ادیبانه، کلمات قصار و اشعاری از قدمای شعرای ایران یا شعرای فارسی زبان است و تنها سه درصد آن ضرب‌المثل‌های عامیانه می‌باشد. (آرین‌پور، 1374: ص 453)

دهخدا گاهی این امثال و کنایه‌ها را معنی کرده و برای بسیاری از متون نظم و نثر، شاهد ذکر کرده و بسیاری از ابیات را هم به عنوان *مَثَل* و کنایه آورده است و بیش از هزار عبارت آورده که غالباً آیات قرآن، احادیث نبوی و کلمات منسوب به امیرالمؤمنین و امثال و نظایر آن‌هاست. پس از بخش اصلی کتاب، 97 صفحه با عنوان فهرست اسما و رجال و کتب آمده است. یکی از وجوه اهمیت *امثال و حکم* این است که تا زمان دهخدا چنین اثر وسیعی در این زمینه فراهم نیامده بود و دیگر این که چنین اثری محصول مطالعات عمیق در آثار قدماست که هم‌تی بس عظیم می‌طلبد.

«با این که *امثال و حکم* دهخدا یکی از جامع‌ترین آثار در زمینه‌ی خود است اما کامل نیست؛ مؤلف، خویش به نقص کارش آگاهی داشت و می‌خواست تا جلد پنجمی در تکمیل رفع کاستی‌ها و نادرستی‌ها نیز تألیف کند»، اما این فرصت را نیافت. (عابدی، 1379: ص 170)

بنا به نوشته‌ی محمد معین «یادداشت‌های *امثال و حکم* را از یادداشت‌های لغت‌نامه بیرون کشیده‌اند، اما ظاهراً *امثال و حکم* خود از آغاز یادداشت‌های مستقلی داشته است که قسمت ناچیزی از آن‌ها عیناً به جای مانده و به خط خود دهخداست و نوع و قطع و کیفیت تحریر